

Відгук

Отримано 17.04.2023
Голова редакції
спеціалізованої вченої
ради ДФ.26.133.026
доц.н.ч.р. Колесник О.С.

О.С. Колесник

Голові спеціалізованої вченої ради
ДФ.26.133.026 у Київському університеті
імені Бориса Грінченка
докторові філологічних наук, професорові,
професорові кафедри германської філології
факультету романо-германської філології
Колеснику Олександрові Сергійовичу

Відгук

офіційного опонента **Кондратенко Наталії Василівни**, доктора філологічних наук, професора, професора кафедри прикладної лінгвістики Одеського національного університету імені І.І. Мечникова про дисертацію **Марії Іванівни Бойко «Функціонування української мови в освітньому просторі Донеччини на початку ХХІ століття»**, подану на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 035 Філологія галузь знань 03 Гуманітарні науки.

1. Актуальність дисертаційного дослідження. Сучасна мовознавча наука актуалізує міждисциплінарні студії, що поєднують різні методологічні підходи та визначають засадничий вектор гуманітаристики ХХІ століття з його скеруванням у бік експланаторності та синкретичності. Лінгвісти не зосереджені на вивченні виключно внутрішньої структури мови та особливостях функціонування мовних одиниць, натомість в центрі уваги постає комунікативна діяльність носіїв мови, зокрема в аспекті суспільних вимірів. Зважаючи на те, що мовленнєва діяльність не здійснюється в інформаційному «вакуумі», а носії мови перебувають у соціально детермінованому комунікативному просторі, їхні інтеракції зумовлені не лише інтенційно-стратегічними чинниками, а й соціальними. Цей факт пояснює актуальність соціолінгвістичної проблематики, зокрема потребу вивчення проблем мовної політики та мовної ситуації в освітній сфері. Особливого значення це набуло з початку військової агресії проти України в 2014 році та під час повномасштабного вторгнення, одним з наслідком чого стало усвідомлення необхідності використання української мови в усіх сферах діяльності й надважливості її ролі в освітньому процесі.

2. Наукова новизна результатів дисертації (теоретичних та/або експериментальних). Жахливі події останніх років на тимчасово окупованих територіях, зокрема знищення української художньої і навчальної літератури, примусове переведення освітньої діяльності на російську мову, переслідування вчителів української мови, заборони з боку країни-агресора здійснювати не лише навчання, а й комунікацію в закладах освіти українською мовою, переконують в необхідності наукового вивчення як наслідків, так і передумов виникнення мовної ситуації у східних і південних областях. Однією з таких територій України, безумовно, є Донеччина з огляду на численні маніпуляції країни-агресора щодо домінування російської мови в цьому регіоні. Тим більше вражає те, що

«спеціального дослідження мовної ситуації в освітньому просторі Донеччини досі здійснено не було» (с. 20). Виважений та аргументований науковий підхід конче необхідний для виявлення ґрунту чинної ситуації та способів її розв'язання після майбутньої перемоги України, оскільки саме освіта є тією галуззю, що формує свідомість, норми поведінки, світогляд та патріотичні цінності учнів, реалізуючи це передусім через українську мову.

3. Теоретичне і практичне значення результатів дисертації. Теоретичне значення дослідження Марії Бойко зумовлено суттєвим внеском у теоретичні напрацювання української соціолінгвістики та можливістю екстраполяції отриманих результатів на інші регіони України, де спостерігаємо подібну до схарактеризованої мовну ситуацію.

5. Рівень виконання поставленого наукового завдання та оволодіння здобувачем методологією наукової діяльності. Результати соціолінгвістичного дослідження засвідчують масштабність аналізу та залучення різноаспектної джерельної бази, зокрема нормативних документів МОН України; численних анкет проведених авторкою опитувань студентів Слов'янська, Бахмуту, Покровська, Маріуполя, Горлівки; записів усного мовлення учнів та студентів Донеччини; результатів всеукраїнських соціологічних опитувань. Під час проведення дослідження Марія Бойко залучала як загальнонаукові, так і вузькоспеціалізовані методи, серед яких окремо варто наголосити на використанні історико-генетичного методу та методу анкетування, що вияскравили теоретичні напрацювання й результати спостережень. Дисертацію виконано в межах наукової теми Інституту філології Київського університету імені Бориса Грінченка «Розвиток європейських мов і літератур в контексті міжкультурної комунікації», що відповідає загальній проблематиці наукових розвідок знаних мовознавців «грінченківської» лінгвістичної школи (М. Вінтонів, Т. Вінтонів, С. Караман, О. Караман, Р. Махачашвілі, О. Стишов та ін.).

6. Апробація результатів дисертації. Повнота викладу основних результатів дисертації у наукових публікаціях. Висновкові положення наукової праці мають ґрунтовну апробацію (загалом 18 наукових публікацій та участь у 20 наукових конференціях), зокрема 1 стаття опублікована в наукометричному виданні, проіндексованому в базі даних Web of Science, та 5 статей у фахових виданнях України, що повною мірою відповідає чинним вимогам і навіть перевищує їх.

7. Структура та зміст дисертації, її самостійність, завершеність, відповідність вимогам щодо оформлення й обсягу. Дисертацію структуровано відповідно до визначеної мети та поставлених завдань, сформульованих у вступі, що містить також характеристику актуальності, наукової новизни, об'єкта і предмета дослідження, теоретичного і практичного значення, методів та апробації роботи. Усіх формальних вимог у роботі дотримано. Дисертація Марії Бойко употужнює ґрунтовний напрям сучасної україністики – соціолінгвістику, що представлена працями відомих мовознавців (О. Данилевська, Л. Масенко, Г. Мацюк, С. Соколова, Л. Ставицька, Н. Шумарова та ін.).

У першому розділі «*Освітній простір як відображення сучасного соціокультурного середовища*» схарактеризовано основні терміни і базові поняття дослідження: *мовна ситуація, мовна політика, рідна мова, освітній простір, білінгвізм, диглосія*. Марія Бойко узагальнює основні підходи до вивчення мовної ситуації в межах соціолінгвістики та наголошує на упередженості певних соціологічних досліджень у цій царині в Україні (с. 38–41). Формування соціолінгвістики як однієї з магістральних галузей сучасного мовознавства зумовлено передусім тим фактом, що ареальна лінгвістика, зосереджена на природних процесах взаємодії та територіальної детермінації мов, не здатна відповісти на питання, пов'язані зі штучним мовним поділом країн і територій. Насильницьке переселення народів, що мало місце в ХХ столітті, примусова зміни кордонів держав і колонізація певних країн і регіонів спричинили пошук новітніх підходів до аналізу цих явищ. І саме соціолінгвістика, в межах якої обґрунтовано поняття мовної ситуації та мовної політики, стала тією методологічною базою, що уможливила утвердження людиноорієнтованого підходу до аналізу соціальних проблем.

Особливої уваги потребує засадничий термін дисертації «освітній простір», що містить полісемічну лексему «простір» та історично не належить до терміносистеми мовознавства. Цілком логічним є аналіз цього поняття з опертям на праці методистів, педагогів, психологів і лінгводидактів, утім, для лінгвістики термін є дещо маргінальним і порівняно новим. Це потребувало підвищеної уваги від авторки для впровадження його в науковий обіг соціолінгвістики. Зважаючи на це, варто було б окреслити авторське бачення таких характеристик освітнього простору, що є релевантними саме для вивчення мовної ситуації.

Відзначимо ґрунтовний аналіз поняття білінгвізму в його кореляції з диглосією та характеристику кожного з виявів білінгвізму за різними параметрами. Марія Бойко узагальнює основні концепції білінгвізму та наводить типологію соціального білінгвізму (с. 65–66). Дозволимо собі прокоментувати одну тезу авторки, з якою можемо погодитися лише частково: «Небезпека втрати територіальної цілісності завжди простежується в країні, де наявна двомовність. Розповсюдження білінгвізму в межах однієї держави спричиняє конфлікт між двома мовами, а, відповідно, й двома культурами» (с. 84). На нашу думку, потенційна небезпека втрати території будь-якою країною (спостерігаємо такі мовні ситуації в країнах пострадянського простору, Африки та Азії, що набули незалежності після тривалого періоду колонізації), зумовлена, на нашу думку, не наявністю двомовності, а помилковою чи навіть злочинною політикою держави щодо підтримання мови не титульного населення, а колоніальної спадщини. І саме зараз ми спостерігаємо використання цієї тези в проросійській риторикі: начебто саме існування в Україні фактичної двомовності спричинило прагнення держави-агресора до «захисту» російськомовного населення. Проте це шлях до виправдання дій загарбницького характеру, бо в агресії винен лише агресор, а не існування в Україні двомовності. До того ж

приклади мовних ситуацій інших країн, наведені авторкою дисертації, доводять існування двомовних держав, що не мають проблем і небезпеки втрати територіальної цілісності (Бельгія, Мальта, Фінляндія, Люксембург та ін.). Це в жодному разі не є аргументом на підтримку політики двомовності в Україні, але наслідки цього явища не варто абсолютизувати. Вважаємо, що причини виникнення цієї ситуації насамперед знаходяться в політичній, а не лінгвістичній площині. І саме дії української влади, скеровані на зміцнення статусу державної мови в усіх сферах, зокрема і в освітній, сприятимуть виправленню ситуації.

У другому розділі *«Мовна ситуація і мовна політика на Донеччині»* проаналізовано об'єктивні та суб'єктивні чинники формування актуальної мовної ситуації, зокрема ситуацію українсько-російської двомовності як наслідок колоніальної політики спочатку Російської імперії, а згодом і Радянського Союзу, подекуди підтриманою навіть за часів незалежності України. Відзначимо доречність наведення показників переписів населення щодо етнічного складу Донеччини та наголошення на тенденції до збільшення українців у регіоні на початку ХХІ століття. Авторка наголошує: це зумовлено «утвердженням етносвідомості громадян України, що вплинуло на вибір самоідентифікації осіб інших національностей, які почали вважати себе громадянами України, і відповідно українцями за національністю» (с. 90). Цей факт є дуже важливим для подальшого розуміння ситуації в освітньому просторі: більшість населення регіону 20 років тому ідентифікували себе як українці. На цьому тлі вже спостерігаємо зародження проблеми, що «вибухнула» за кілька років: попри збільшення осіб, які самоідентифіковані як українці, частка російськомовного населення поступово збільшується. У такий спосіб поступово впроваджується маніпулятивна думка щодо нетотожності мови та самоідентифікації, а сфера культури і насамперед освіти зазнає руйнівного впливу з боку мовної політики (мова освіти всіх рівнів, поповнення бібліотечного фонду, культурний престиж тощо).

Аналіз законодавчої бази, що регулює питання мовної політики, представлений у дисертації всеохопно й аргументовано. Більшість із схарактеризованих законодавчих актів були прийняті понад 30 років тому і не відповідають державним інтересам України, а проаналізовані законопроекти і закони, чинні в період президентської каденції В. Януковича, засвідчують: проблема не в двомовності східних регіонів, а в шкідницькій політиці окремих політиків і наслідках колоніального минулого, культивованого проросійськи налаштованими державними діячами. Поступові зміни на законодавчому рівні в 2017–2010 роках, реалізовані через прийняття важливих законів, забезпечили функціонування української мови насамперед у сфері освіти (с. 101–102).

Потрактування одного із засадничих понять дисертації «мовна поведінка» та виокремлення її типів здійснено з проекцією на вивчення освітнього простору. Марія Бойко наводить кількісні показники щодо динаміки навчання українською мовою в закладах освіти Донеччини за

2003–2021 роки та вказує на гетерогенність ситуації в освітньому просторі різних міст. Авторські спостереження добре унаочнено: аналіз викладено у формі діаграм і таблиць. Представлені відомості засвідчують суттєве збільшення української мови в освітньому просторі Донеччини станом на 2010–2021 роки. Заслуговує на увагу і демонстрація тенденцій щодо використання української та російської мов у сімейному колі, що представлено на підставі соціологічних досліджень.

Вважаємо дуже інформативними та аргументованими спостереження авторки щодо динаміки етнічного складу населення Донеччини в XIX–XXI століттях і співвідношення з цими показниками чинника рідної мови. Заслуговує на увагу узагальнення динаміки в діаграмі на с. 133, що засвідчує катастрофічну тенденцію зменшення української мови в усіх сферах діяльності мешканців регіону. З цим контрастують окреслені спостереження за мультикультурним середовищем інших країн, проблеми яких вирішено на законодавчому рівні переважно в аспекті збереження національної ідентичності населення, але без загрози державній (офіційній) мові / мовам.

У третьому розділі *«Мовна ситуація в освітньому просторі крізь призму мовної поведінки здобувачів освіти Донеччини»* схарактеризовано стан функціонування української мови у сфері освіти за останні понад 20 років. Цей розділ містить результати опитувань, проведених авторкою дисертації, що становить найбільший інтерес в аспекті отриманих висновків. Наведення в роботі показників етнічного складу міст Донеччини, що зараз або перебувають у тимчасовій окупації, або знищені російськими військами, викликає відповідну емоційну реакцію. І величезна подяка авторці, яка збрала, проаналізувала та узагальнила цю інформацію, актуальну на період 2021 року – напередодні повномасштабного вторгнення в Україну. Дуже вражають окремі результати опитування, зокрема рівень оцінювання володіння українською мовою студентами Маріупольського державного педагогічного університету і Донецького державного технічного університету (с. 160), зокрема з огляду на те, що мовою вищої освіти вже на той час була виключно державна – українська. Такі ж оцінки власного володіння українською мовою учнями шкіл Донеччини є набагато вищими. Особливе занепокоєння викликали результати опитування студентів і школярів міста Маріуполь. Але основний висновок актуалізує, що всі без винятку вчителі, викладачі та здобувачі освіти володіють українською мовою та здатні її використати в освітньому процесі (с. 173). Опитування щодо сутності та особливостей використання суржику серед здобувачів освіти показало переважно негативне ставлення до цього явища, але не засвідчило функціонування суржика в освітньому просторі. Можливо, варто було б додати питання, які б уможливили проведення моніторингу щодо послуговування учнями і студентами саме суржигом в освітньому процесі.

Марія Бойко ґрунтовно аналізує поняття білінгвальної освіти і характеризує її як досить суперечливе явище в сучасних умовах України. Результати опитування здобувачів освіти свідчать, що більшість підтримує цю ідею, але не зовсім зрозуміло, як саме респонденти потрактовують це

поняття — як паралельне вивчення кількох мов чи як реалізацію освітнього процесу одночасно кількома мовами. Результати опитування щодо релевантності та престижності української мови в освітньому просторі засвідчують позитивні тенденції і вже на 2021 рік є свідченням суттєвих зрушень у мовній свідомості студентів і школярів. Вважаємо, що ситуація 2023 року дала б радикальніші результати, а престиж російської мови впав би майже до нуля. Цікавим було б здійснити таке зіставне дослідження на підставі питань попередньої анкети і порівняти їх за ключовими аспектами.

Висновки дисертації є ґрунтовними та переконливими, вони повною мірою віддзеркалюють основні результати та відповідають поставленим завданням.

8. Дотримання академічної доброчесності у дисертації та наукових публікаціях. Відсутність (наявність) академічного плагіату, фабрикації, фальсифікації. Аналіз тексту дисертації М. І. Бойко дає підстави стверджувати, що здобувачка дотрималася вимог академічної доброчесності в повному обсязі.

9. Дискусійні положення та зауваження до дисертації.

1. Витлумачуючи засадничі поняття дисертації, Марія Бойко зазначає, що «під освітнім простором варто розуміти просторово часове поле функціонування і розвитку системи освіти як відкритої й активної соціальної сфери, у якій діє ідеологія формування особистості з урахуванням умов зовнішнього середовища, потреб соціальних замовників (і самої особи), а також реалізуються освітні послуги установами освіти й організаціями, що володіють освітнім, виховним і розвивальним потенціалом» (с. 82). Зважаючи на це, варто було б уточнити, які суб'єкти функціонують у межах освітнього простору. Зокрема, в контексті проведених опитувань здобувачів освіти виникає питання щодо потреби / непотреби опитування вчителів і викладачів, які також беруть участь в освітньому процесі і, на нашу думку, належать до освітнього простору.

2. Презентація результатів аналізу щодо вибору мови незалежного оцінювання з історії України, математики та географії у формі діаграм (с. 115–116) є не зовсім логічною. Не зовсім зрозуміло зазначення серед мов вибору, крім української та російської, ще й угорської, польської, румунської та молдовської, оскільки подані цифрові показники охоплюють лише дві аналізовані мови. Наприклад, зовнішнє оцінювання з географії в 2019 році обрали українською мовою 67,5%, а російською мовою — 32,5% учнів, що становить 100%. Яка доцільність зазначення інших мов, якими можливе проведення зовнішнього незалежного оцінювання?

3. На с. 147 йдеться про потреби стимулювання вивчення української мови і створення задля цього відповідної інституції. Як саме авторка бачить механізми такого стимулювання? Які форми стимулювання могли б стати актуальними для Донеччини?

4. Авторка дисертації стверджує під час аналізу результатів опитування щодо білінгвального освітнього процесу, що «жоден студент не запропонував вивчати українську одночасно з російською» (с. 190). Але на підставі

попередніх спостережень, представлених у дисертації, на жаль, можна зробити висновок, що студенти та учні шкіл не вважають російську мову іноземною. І тут варто було б уточнити, як саме було побудовано анкету в цьому питанні, на підставі якого складено «рейтинг» мов, – за відкритими відповідями респондентів чи через зафіксований перелік мов на вибір (серед яких була і російська мова).

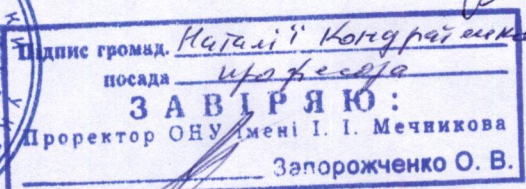
5. Попри вагому апробацію результатів дисертації в наукових статтях та оприлюднення висновкової частини на наукових конференціях різного рівня вважаємо доцільним подальше оприявлення дослідження для широкого кола громадськості у формі наукового (монографія) або науково-популярного друкованого видання. Зібрані авторкою соціологічні та лінгвістичні відомості сприятимуть розумінню виникнення, динаміки та реальної ситуації із функціонуванням української мови на Донеччині. Популяризація наукових знань і результатів дослідження також є частиною освітнього процесу і становитиме важливий компонент освітнього простору.

10. Загальний висновок про рівень набуття здобувачем теоретичних знань, відповідних умінь, навичок та компетентностей. Усі представлені міркування не мають характеру зауважень, а є роздумами з приводу актуальної проблематики дисертаційної роботи М. І. Бойко. Загалом у дисертації представлено ґрунтовний аналіз мовної ситуації на Донеччині початку ХХІ століття в освітньому просторі, проведено та проаналізовано результати соціолінгвістичного експерименту, здійснено узагальнення мовної поведінки суб'єктів освітнього простору в ситуації двомовності, окреслено перспективи дослідження.

11. Загальна оцінка дисертації і наукових публікацій щодо їхнього наукового рівня з урахуванням дотримання академічної доброчесності та щодо відповідності вимогам. Дисертація Марії Іванівни Бойко «Функціонування української мови в освітньому просторі Донеччини на початку ХХІ століття» відповідає п.6-9 Порядку присудження ступеня доктора філософії та скасування рішення разової спеціалізованої вченої ради закладу вищої освіти, наукової установи про присудження ступеня доктора філософії, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 12 січня 2022 №44 (зі змінами), наказу Міністерства освіти і науки України від 12.01.2017 №40 «Про затвердження Вимог до оформлення дисертації», затвердженого Міністерством юстиції України 03.02.2017 за №155/30023, а авторка роботи заслуговує на присудження наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 035 Філологія.

Офіційний опонент –

доктор філологічних наук, професор,
професор кафедри прикладної лінгвістики
Одеського національного університету
імені І. І. Мечникова

Наталія КОНДРАТЕНКО